

INDEX TEMATIC AL NOTELOR DE SUBSOL HERMENEUTICE LA FILOCALIA ROMÂNEASCĂ

Drd. Alexandru PRELIPCEAN

Prezentul material este continuarea studiului *Părintele Dumitru Stăniloae și notele de subsol ale Filocaliei românești*, pe care l-am publicat în revista „Glasul Bisericii”¹. Necesitatea unei a doua părți este absolut legitimă, deoarece notele de subsol ale *Filocaliei românești* nu se cer doar analizate, ci în același timp interpretate, grupate (în funcție de tema lor) și regândite. Ne referim așadar la un proces complex care nu necesită numai simple cunoștințe teologice, ci și din domeniul hermeneuticii și chiar al metodologiei de alcătuire a operelor științifice.

1. Interpretarea și valorificarea notelor

În mod cert, notele de subsol au drept scop „documentarea a ceea ce afirmă și se susține în text, apelându-se la scrierile altor autori, indicarea bibliografică a citatelor folosite din izvoare și din literatura secundară, redarea textului original al unei traduceri făcute în text sau invers, preluarea acelor părți din text care împiedică fluidizarea lecturii și purtarea discuției științifice cu literatura secundară”². În cazul notelor *Filocaliei românești*, există trei particularități referitoare la utilizarea lor:

¹ Alexandru Prelipcean, *Părintele Dumitru Stăniloae și notele de subsol ale Filocaliei românești*, în „Glasul Bisericii”, anul 2008, nr. 7-9, pp. 78-117.

² Daniel Benga, *Metodologia studiului și cercetării științifice în Teologie*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Σοφία, București, 2003, pp. 119-123; Idem, *Metodologia cercetării științifice în Teologia Istorică*, Editura Σοφία, București, 2005, p. 190.

1. Redarea textului original al unei traduceri din text a fost schimbată de părintele Stăniloae cu evidențierea conceptului cheie dintr-o limbă străină sau a unor expresii grecești³.

2. Indicarea bibliografică a citatelor folosite – adesea ele sunt trecute în textul propriu-zis și nu în notele de subsol.

3. Purtarea discuției științifice cu literatura secundară – este adesea observabilă doar în scurtele introduceri istorice ale fiecărui autor filocalic și aproape inexistentă în celelalte note de subsol.

Din perspectiva lui Umberto Eco, întrebuintarea multor note de subsol într-o lucrare ar avea un dublu efect: *snobism erudit* și *tentativă de a arunca praf în ochi*⁴. *Dacă la acestea se mai adaugă și faptul că multe note de subsol pot conține informații neesențiale sau, mai grav, pot fi plagiate, atunci ar trebui să ne întrebăm ce șanse are multitudinea notelor de subsol ale Filocaliei românești în fața opiniei umanistului italian? Răspunsul este unul singur. Părintele*

³ De exemplu: ER 5, nota 250, p. 160 [ER 5: 250 (160)]: În acest pasaj, cuvântul μετάνοια e luat și ca pocăință, și ca metanie (notă la textul filocalic: Din aceasta poate cunoaște cineva că este în afară de toate Bisericile lui Dumnezeu și de Dumnezeu, când se împotrivese în cuvânt și are trebuință de cea unică și minunată pocăință (metanie), care nefacându-se, nici cele o mie nu-i folosesc celui ce are o purtare nepocăită. Căci metania (pocăința) este tăierea voii rele...); ER 10, nota 413: expresia ἔσωθεν τῆς εἰκόνης τῆς διανοίας poate fi tradusă atât prin: „din lăuntru chipului ascuns al cugetării”, cât și prin: „din lăuntru chipului ascuns în cugetare”. Cugetarea e un chip care ascunde pe Dumnezeu sau Dumnezeu e un chip ascuns în ea. Acest chip (model) străpunge uneori cugetarea, făcându-se văzut. Cunoașterea aceasta nu-și pune nădejdea nici în folosirea imaginilor (lucrurilor), precum cea naturală, nici în judecățile întemeiate pe cuvintele lui Hristos, trecute în faptele virtuților, ci în vederea directă a tainelor. Pentru vizualizarea tuturor conceptelor grecești, vezi: *Indexul termenilor grecești întâlniți în notele de subsol ale Filocaliei românești*.

⁴ Umberto Eco, *Cum se face o teză de licență. Discipline umaniste*, ediție revizuită, traducere de George Popescu, Editura Polirom, Iași, 2006, p. 237: „O opinie destul de răspândită este aceea că nu numai teza de licență, ci și cărțile cu multe note ar fi un exemplu de snobism erudit și, deseori, o tentativă de a arunca praf în ochi. Desigur, nu se poate exclude faptul că mulți autori abundă în note spre a conferi un ton important propriei lucrări, nici că mulți alții umplu până la refuz notele de informații neesențiale, poate chiar plagiate fără jenă din literatura critică examinată. Totuși asta nu înseamnă că notele, atunci când sunt folosite cu măsură, n-ar fi de folos”. În viziunea lui Ștefan Lupu, am putea considera acestea drept „poleială”. Vezi: Ștefan Lupu, *Ghid practic pentru elaborarea unei lucrări științifice în teologie*, Editura Sapientia, Iași, 2000, p. 63.

Stăniloae nu suferă de un snobism erudit sau de tentativa de a arunca praf în ochi cuiva, deoarece majoritatea notelor sale (70% dintre ele) sunt note personale (*hermeneutice*) și nu note care țin de strictă erudiție. Acest fapt nu trebuie să conducă la o altă premisă, și mai gravă, conform căreia opera sa de traducere nu ar fi științifică. Nicidecum. Ținând cont de argumentele lui Umberto Eco, privind științificitatea unei lucrări⁵, putem să arătăm caracterul științific al traducerii numite *Filocalie* și inclusiv al notelor de subsol care o însoțesc. Astfel:

1. *Lucrarea avertizează asupra unui obiect recognoscibil și de ceilalți.* „Obiectul” pe care și-l propune *Filocalia* este de fapt *lucrarea pe care omul în compania lui Dumnezeu o duce pentru purificare, iluminare și desăvârșire*, deci calea pentru mântuire, prin potențarea la maximum a capacității de a ajunge la sfințenie. Ea nu sfidează regulile logicii umane, deși e net superioară ei. *Filocalia* ca text suport și notele de subsol ca text interpretativ prezintă clar noțiunile cu care operează: scoate/scot în evidență metodele împlinirii poruncilor divine pentru a ajunge la îndumnezeire (practicarea virtuților, sudarea relațiilor interumane și dobândirea mântuirii).

2. *Trebuie să spună despre acel obiect lucruri care nu au mai fost spuse, să vadă într-o optică diferită sau să nuanțeze lucruri deja spuse.* *Filocalia* ne prezintă întotdeauna lucruri noi, însă perspectiva noastră le vede vechi, demodate, poate chiar inutile. Ea prezintă cele mai subtile aspecte ale vieții duhovnicești, imposibil de descifrat până nu primesc un caracter personal, până nu ne asumăm real condiția de următor și ucenic al lui Hristos. *Filocalia* vede lumea, omul și cosmosul dintr-o optică diferită de cea a omului contemporan. Ea nu privește aspectul consumist al omului modern, ci aspectul euharistic al creației⁶, iar omul nu este doar stăpânul creației, ci preotul prin excelență, chemat să sfințească creația. *Filocalia* și notele de subsol ale ei nuanțează lucrurile deja spuse

⁵ Umberto Eco, *op. cit.*, pp. 53-59; cf. Daniel Benga, *Metodologia studiului...*, p. 14; Idem, *Metodologia cercetării...*, p. 15. Le vom folosi după modelul preluat de la părintele Daniel Benga.

⁶ „Împărtășirea euharistică a mai multora cu Hristos în timpul vieții pământești e un chip al faptului că în viața viitoare se vor împărtăși toți dreptii de Hristos, într-o comuniune universală” (ER 8, nota 633, p. 315).

de Sfânta Scriptură, căci izvorul *Filocaliei* este Sfânta Scriptură. Orice text patristic conduce inevitabil la Sfânta Scriptură, căci Sfinții Părinți abordau toate problemele vremii lor recurgând la textul sacru. Întâlnirea trimerelor scripturistice în textul filocalic și în notele de subsol ale părintelui Stăniloae confirmă această ipoteză.

3. *Trebuie să fie utilă celorlalți.* Despre utilitatea și recunoașterea *Filocaliei românești*, precum și a celorlalte versiuni „naționale”, considerăm că aceste câteva mărturisiri vorbesc de la sine:

a) „La sosirea tatei la catedrala din București, la începutul anului 1947, faima *Filocaliei* îl precedase demult... Ea era cunoscută în cercurile intelectuale ale capitalei, printre monahii din Moldova, pretutindeni.”⁷

b) „O editură ca Humanitas e o mașinărie mare, grea, care se mișcă cu opinteli, chiar dacă, privite din afară, lucrurile par mult mai frumoase. În această mișcare greoaie însă, în această rutină, în această... opacitate inevitabilă, apar câteodată cărți care traversează spațiul cu o rapiditate și o grație care ne fac pe noi înșine să ne mirăm. Una dintre aceste cărți se întâmplă să fie volumele din *Filocalia*, traduse de Părintele Stăniloae. Grația aceasta se datorează unei calități misterioase, dar nu atât de misterioasă încât să nu putem spune nimic despre ea. Eu cred că ea aparține mai întâi, firește, operei în sine, dar mai aparține, deopotrivă, transparenței pe care știe să i-o confere însuși traducătorul ei.”⁸

c) „Publicarea *Filocaliei* slavo-ruse reprezintă un eveniment nu numai în istoria monahismului rus, ci și în istoria culturii spirituale ruse. *Filocalia* a reprezentat un punct de plecare și un elan, întoarcerea la izvoare, deschiderea de noi căi și descoperirea unor noi orizonturi.”⁹

4. *Trebuie să furnizeze elementele pentru verificarea și pentru negarea ipotezelor pe care le prezintă, adică, plecând de la probele propuse, alți cercetători să poată merge mai departe, fie pentru a*

⁷ Lidia Ionescu Stăniloae, *Lumina faptei din lumina cuvântului. Împreună cu tatăl meu, Dumitru Stăniloae*, Editura Humanitas, București, 2000, p. 134.

⁸ Vlad Russo, „Mesaje”, în: AFTOUB, IV, 2004, p. 53.

⁹ George Florovsky, *Căile teologiei rusești*, în limba rusă, Paris, 1937, p. 127, apud † Serafim Joantă, *Isibasmul, tradiție și cultură românească*, traducere de Iuliana Iordăchescu, Editura Anastasia, 1994, p. 145.

confirma, fie pentru a infirma ipoteza respectivă. Elementele pe care le oferă *Filocalia* și notele de subsol nu pot fi căutate în universul cărții, ci în pustiul inimii. Doar aici – printr-o susținută practică ascetică – se poate intra în Duhul libertății și al comuniunii. Dacă ni se permite să ne exprimăm astfel, putem înțelege ușor că *Filocalia* este un manual de practică a rugăciunii și a virtuților, iar notele de subsol „prescripțiile” acestui manual. Pentru a înțelege *Filocalia* și notele de subsol, trebuie să sondăm dincolo de percepția vizuală. În aceasta constă de fapt frumusețea *Filocaliei* și a notelor sale: rămâne mereu deschisă spre arătarea chipului evanghelic al lui Iisus Hristos. Pe de altă parte, invitația ei este una realizabilă la nivel personal. Căutându-mă pe mine, îl descopăr și pe cel de lângă mine, și astfel îl descopăr ca și chip al lui Dumnezeu. Pentru aceasta a militat atât de mult părintele Stăniloae în notele de subsol: să ne arate că putem fi mai buni, mai iertători, mai înțelegători, mai răbdători, mai smeriți și mai iubitori doar în momentul în care inima noastră se deschide lui Dumnezeu și celor de lângă noi.

Însoțirea *Filocaliei* cu note de subsol personale este dovada incontestabilă a elaboratului mental al traducătorului ei. Metoda este individuală, este acea „dublare a rațiunii sănătoase a omului”¹⁰.

În legătură cu extinderea notelor de subsol din *Filocalia românească*, credem că următoarele cuvinte sunt de prisos: „nota însă poate conține și tot ceea ce este util pentru completarea și clarificarea textului”¹¹. Părintele Stăniloae oferă tot ceea ce este util pentru completarea și clarificarea textului filocalic. Dintr-o altă perspectivă, textul filocalic este „extins” prin hermeneutica personală a traducătorului. Această hermeneutică își propune, în mod cert, a fi o re(descoperire) a sensului filocalic, precum și o poartă deschisă aplicabilității. Textul în sine nu își găsește folosul decât în aplicarea de fiecare în parte a ceea ce reprezintă viața creștină descrisă atât de amănunțit de părinții filocalici.

Ținând cont aici de cele 7.655 de note de subsol, acumulate din toate cele douăsprezece volume ale *Filocaliei*, munca noastră

¹⁰ Teodor M. Popescu, „Îndrumări metodice de lucru pentru studenții în teologie”, în „Studii Teologice”, anul VIII (1956), nr. 7-8, p. 517.

¹¹ Ștefan Lupu, *Ghid practic pentru elaborarea unei lucrări științifice în teologie...*, p. 62.

a presupus și o ordonare/grupare a acestora în funcție de tema centrală sau de conceptul fundamental întâlnit cu precădere în mai multe note. Așadar, am propus cititorului o împărțire a acestor note în mai multe categorii, și anume: note biblice/cu referință la citate biblice, note referitoare la colecțiile patristice, note hermeneutice, note de erudiție și note *interfilocalice*¹². Se poate pune întrebarea: cum s-a reușit înțelegerea unei note și de ce am optat pentru încadrarea ei la una din categoriile mai sus menționate? Răspunsul vine în urma reliefării a două exemple, pe care le considerăm edificatoare:

ER 9, nota 71, p. 55: „Neputința noastră mărturisită lui Hristos e un dar adus Lui. Sau abia prin aceasta ne dăruim pe noi înșine Lui, neținând nimic pentru noi, ca pe ceva în stare să ne mulțumească. Și numai dăruiți întregi lui Hristos ne deschidem pentru ajutorul sau darul Lui, nesfârșit mai bogat decât tot ce putem avea noi, prin noi înșine. Altfel, socotim că nu avem nevoie de El. Chiar mâna sau făpta noastră care le aduce pe acestea lui Hristos vor fi întărite de dreapta sau de făpta puternică a lui Hristos. Dacă vom fi neîncetat în această stare de smerită cugetare, egală cu aducerea noastră lui Hristos, neîncetat va coborî peste noi darul lui Hristos. Dăruirea noastră și primirea ajutorului de sus se îmbină astfel într-un singur act dialogic neconținut”.

În mod evident, ar trebui să asociem această notă cu neputința, însă întreaga notă de subsol vorbește și de *mărturisirea de Hristos, dăruirea pentru Hristos, faptele noastre, smerita cugetare și darul lui Hristos*. Cum vom denumi această notă?

Am considerat această notă ca fiind o trimitere la *dăruirea pentru Hristos*, din următoarele motive:

1. În text se întâlnește de trei ori această temă: *Ne dăruim pe noi înșine Lui // numai dăruiți întregi lui Hristos ne deschidem pentru ajutorul sau darul Lui // dăruirea noastră*.
2. Toate celelalte teme sunt legate de *dăruirea pentru Hristos*.

¹² Aceste denumiri propuse de noi pot fi echivalate cu cele stabilite de Ștefan Lupu, și anume: note de documentare, note de trimitere, note complementare și de clarificare, note mixte (vezi: *Ibidem*, pp. 63-65).

Acolo unde textul oferă noi posibilități/trimiteri, am notat în antologia notelor de subsol astfel: *o posibilă trimitere pentru...*

De exemplu, nota de subsol 837 (p. 405) din *ER* 8: „Lumina iubirii dumnezeiești se comunică minții ca unui organ spiritual cunoscător prin inimă, care e organul spiritual al simțirii. Inima iubește, inima primește iubirea lui Dumnezeu. Dar o inimă având în ea înțelegerea minții. O inimă întunecată, oarbă, e purtată de vehemența unor simțiri dezordonate. Dragostea lui Dumnezeu e însă lumină. Fața minții aplecată spre inimă e privirea minții. Prin aceasta inima vede dragostea lui Dumnezeu ca lumină plină de sens”.

Cuvintele/ideile centrale ale notei sunt: *iubirea (dragostea) dumnezeiască, mintea, inima*. Pentru ce termen vom opta pentru a face posibilă înscrierea notei în indicele tematic? Este greu de realizat o scindare între termenii concept. Dacă am realiza o analiză a notei, vom avea:

1. Relația *lumină-minte-inimă*;
2. *Inima primește iubirea lui Dumnezeu*;
3. *Inima oarbă*;
4. *Relația minte-inimă*;
5. *Vederea iubirii lui Dumnezeu prin inimă*.

Cel mai uzitat termen concept este *inima*, de aceea am trecut această notă în indexul tematic la *inimă*. Pentru că nu am putut realiza o disociere clară între minte și iubirea dumnezeiască, această notă poate primi și următoarea specificație: *o posibilă trimitere pentru minte și iubire*.

Notele de subsol explică modalitățile de traducere a unui text patristic. Foarte multe note explică termenii grecești, precum și relația lor cu textul filocalic original. Fără aceste note de subsol, textul patristic și modalitățile de traducere ale lui ar fi fost mult mai greu de abordat. Dacă studiul patristic este împărțit, din considerente metodologice, în trei ramuri (istoric, filologic și teologic)¹³, se poate

¹³ D. Tsamis, *Είσαγωγή στη σκέψη τῶ Πατέρων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Ἐκδόσεις Π. Πουρνarῶ, Θεσσαλονίκη, 2000, p. 5, apud Adrian Marinescu, *Observații de ordin general privind înțelegerea, traducerea și editarea (modernă a) textului patristic*, în „Studii Teologice”, seria a treia, anul II (2006), nr. 2, p. 155, nota 7.

observa că aceste trei ramuri sunt respectate de *Filocalia românească*. Astfel, introducerile sale, înainte de opera tradusă¹⁴, reprezintă partea istorică, iar partea filologică și cea teologică au fost înglobate în notele de subsol. Se poate observa că părintele Dumitru Stăniloae cunoștea metodologia traducerii și a interpretării textului patristic.

Notele de subsol sunt pline de spiritualitate, sunt pline de o încărcătură personală. Explicând textul, părintele Stăniloae nu ne vorbește decât de un singur precept: a trăi viața în Hristos. Acest precept inițiat de fapt de Apostolul neamurilor dăinuiește în veac. Iar părintele Stăniloae – prin traducerea *Filocaliei* și prin notele de subsol la ea – a știut să ducă mai departe acest îndemn al trăirii vieții în Hristos. Sensul expresiei „în Hristos” este, în fond, sensul vieții noastre. Numai atunci când viața mea personală se va modela după prototipul meu, după chipul lui Hristos, chipul cel smerit al Necreatului-Creator, Care a creat toate, numai atunci viața mea va fi trăită cu adevărat ca viață, pentru că prototipul e Viața și împărtășire de Viață. Participarea mea ca ipostas liber la viața divină presupune o trăire conformă cu Hristos, în Hristos, prin Hristos. Întreaga viață creștină nu e decât participare, expresia concretă a libertății noastre „în Hristos”. Când trăim realmente creștinește, nu mai „trăim” viața noastră, ci Hristos este Cel care trăiește în noi, și viața Lui sfântă devine simțită în mod concret. „A fi” în Hristos înseamnă a începe un nou drum în viață, unul dinamic, în care virtutea și viața se trăiesc la modul extatic. Aceasta este centralitatea gândirii părintelui Stăniloae în notele de subsol.

Notele de subsol ale *Filocaliei* nu ne arată un alt Dumitru Stăniloae, ci ne arată un om care a trăit viața în Hristos, care L-a mărturisit pe El prin faptele sale, prin atitudinile sale, prin însăși viața sa. Notele sale sunt de o mare încărcătură duhovnicească, și poate de aceea atrag atât de mult. În spatele paradelor de erudiție se ascunde de fapt o trăire profundă a vieții *cu și în* Hristos, alături *de și prin* Hristos. La aceasta ne-a și chemat de fapt părintele Stăniloae: a trăi viața cu Hristos, cu semenii și cu lumea.

¹⁴ Introducerea e partea cu „Viața și scrierile”.

*

În indexul pe care l-am inserat mai jos ne-am ocupat doar de notele hermeneutice, pe care le definim astfel: notele care încearcă să exprime interpretările personale ale părintelui Stăniloae la diferitele aspecte dogmatice, morale și ascetice¹⁵. La realizarea indexului am omis volumele 1 și 4 ale *Filocaliei*, din simplul motiv că nu aveau note hermeneutice.

Credem că utilitatea acestui index va fi nu numai în (re)descoperirea importanței deosebite a *Filocaliei*, ci, în același timp, un instrument de lucru pentru studenții teologi, preoți și monahi, simplitii credincioși, pentru care *Filocalia* este și rămâne un izvor neîncetat în găsirea drumului spre luminare și îndumnezeire.

¹⁵ În general, aceste note sunt recunoscute prin lungimea lor, continuându-se adesea pe cealaltă pagină (vezi, de exemplu: ER 2, nota 2, pp. 157-159; ER 2, nota 1, pp. 170-171; ER 3, nota 1, pp. 276-277 etc.). Am luat în considerare chiar și acele note care conțin doar un singur cuvânt explicat (vezi: ER 4, notele 2, 10-11, p. 358). Adesea, a fost deosebit de greu să facem o distincție clară între notele hermeneutice și notele de erudiție, deoarece în notele hermeneutice se găsea infiltrată și câte o referință a literaturii secundare sau a unei colecții patristice, fapt care duce la a considera acea notă ca fiind de erudiție, respectiv notă cu referință la vreo colecție patristică (vezi: ER 2, nota 1, p. 98; ER 2, nota 3, p. 129; ER 3, nota 1, p. 42 etc.). În general, am optat pentru nota hermeneutică deoarece cantitatea informației explicative (hermeneutice) era mult superioară celei de erudiție/cu referință la vreo colecție patristică. Nu am considerat note hermeneutice argumentările părintelui Stăniloae cu trimiteri patristice (vezi: ER 9, notele 295-296, pp. 144-145).